

München városa 1958-ban kultúrkritikai kongresszust rendezett alapítása nyolc-századik évfordulójának tiszteletére. A referátumokat és hozzászólásokat később „Pusztulás vagy átmenet” (*Untergang oder Übergang*) címen könyvalakban is kiadták. A cím csak félig fejezi ki a tartalmat: a kultúra hanyatlásáról, pusztulásáról sok szó esett, átmenetről alig, és azt még csak nem is érintette senki, hogy hova megy át a kultúra, ha már átmegy valahova. Úgy látszik, a kiadó optimistább a professzoroknál.

A KULTÚRA MINT ALMAHÉJ. A résztvevők többsége a liberális polgárság köreiből került ki; Marxot és Nietzschét egyaránt liberálisan interpretálták. Csak-hogy a liberalizmus múlt századi derűs, problémátlan és lapos optimizmusa borús, problémázgató, de úgyszintén lapos pesszimizmusnak adta át a helyét. Ludwig Marcuse „Kulturpesszimizmus” című előadásában Nietzschét idézte: „A kultúra csak vékony almahéj az izzó káoszon” — és ez a mondás nem is egyedül az ő fejtegetéseinek mőtője lehetne. A történelem káoszával és a tömegek nyerseségével szemben a gondolat tehetetlen — olvassuk Horkheimer professzornál. Ugyancsak ő írja, hogy a nép nem fejlődik, „épp olyan pontatlan világképet hord a fejében, mint Goethe idejében... A közlekedés fejlődésével már csak azért is növekszik a homály, mert mindenkinek mindenhez köze támad, és mindenki bevonja a nyilvánosságot számításai körébe. Az elmúlt nemzedékeknek uralkodósként és miniszterként minden abszolutizmus és korlátozott választójog ellenére legalább megvolt az az előnyük, hogy hatáskörük ésszerű arányban állt azzal, amit még el tudtak dönteni.” Világos, hogy a kulturált, kiegyensúlyozott élet egyik fő ellensége a közlekedési eszközök fejlődése: már Schopenhauer sokat szomor-kodott a vasút miatt, nem is szólva Maurice Boucher professzorról, aki „Az ember képe a gépkorszakban” című előadásában megrendülten panaszkodott el, hogy fia Versailles-ból negyed óra alatt Párizsban termelt autójával, „de tíz percig kellett azután lakásom körül keringenie, míg végül helyet talált autója számára, éspedig egy járdán.” És ez sem elég: „Az autógyárak büszkén hirdetik, hogy lényegesen tovább fogják fokozni termelésüket”. Csüggesztő. De talán ha megsemmisítünk minden harci szekérnél gyorsabb járművet, újból el tudunk jutni a görög polisz-demokráciához.

EMBEREK ÉS GÉPEK. A kultúra vékony almahéját mindenütt át meg át-böködik a gépek. Mintha a technikát nem is emberi szellem hozta volna létre: „A szellemi, a lelki, az emberi a gépiesség világa mellett vagy fölött áll, ön-törvényű, más világ. A gépek világa nem asszimilálhatja ezt a szellemi világot, mert olyan alapvetően különböznek egymástól, mint az olaj és a víz. Igaz viszont, hogy a tiszta emberiességnél ezt a szellemi világot a másik eltüntetheti, lerombol-hatja, megsemmisítheti; éppen ezért félünk kultúránk esetleges, talán közeli bukásától.” (Boucher.) Csodálatosan emberiek Boucher gépei: atomvilágháború esetén még büntetőjogi felelősségük is van. Gépnek és embernek ezt a naiv szembeállítását már a kongresszuson sem hagyták teljesen válasz nélkül. Hermann Kesten író e konfliktust „romantikus fikció”-nak nevezte. „Olyannak látom a technikától félő embert, mintha a saját jobb kezétől, sőt kisujjától, sőt kisujja körmétől félne.” De a civilizáció és kultúra közötti ellentét sablonja, rafináltab-ban és megtévesztőbben, több előadáson végigvonul. A televízió, a rádió, a sze-relmespárokat csalogató mozik, a motorkerékpárok, amelyek a szabadba robog-nak velük, mind-mind arra szolgálnak, hogy elnémítsák az embert, hogy elfojtsák és fölöslegessé tegyék az emberi kultúra és humánus alapját: a beszédet. „Ahol felcsendül a beszéd, bármilyen modernül is, ott a múlt fészkeire bukkanunk.” (Horkheimer.) Ki tagadhatná, hogy e félelemnek van reális alapja: a szellemi áru-termelés és az áruk versenye elvizenyősítheti az ízlést, a létbizonytalanság, a meg-semmisüléstől való állandó és módszeresen táplált rettegés a kisebb ellenállás és könnyű szórakozások felé csábítja az ifjúságot — de azért mi Shakespeare és Bartók ellenfelének nem a motorkerékpárokat tartjuk, bármilyen zajosan pöfög-nek is a szabadba szerelmespáraikkal. A kultúra és civilizáció ellentéte ily módon a kultúra és az élet ellentétévé fokozódik. „A kultúra világjelenség, az élvezet

életjelenség" — közli velünk Hannah Arendt „Kultúra és politika” című előadásában. A mondat nagyon mély, nem is egészen értjük, de a kultúra és élvezet közti merev ellentétből megcsapja az embert a kultúra komor, méltóságteljes, kothurnuszba burkolt, sznoboktól körülrajongott alakja, és ásitani szeretnénk.

KULTÚRA ÉS TÖMEGEK. A kultúra legnagyobb ellenségei — vélekedik a müncheni kongresszus — a tömegek. Ha a kultúra „eltársadalmiasodik”, létrejön a „tömegkultúra” (Massenkultur), a „tömegtársadalomnak” (Massengesellschaft) az édesgyermek. A tömegtársadalom mumusa több előadásból ránkviczorog, hol amerikai, hol proletár-maszkban. Csak tudnánk, mit jelent? Vajon van-e tömegek nélküli társadalom is? Vagy a demokrácia mindenféle válfaját akarják összefoglalni ezzel a fogalommal? Hannah Arendtnél egy pillanatra úgy tűnik, erről van szó: „Ha gyakran úgy vélik, a demokrácia kultúra-ellenes, és a kultúra csak arisztokratikus társadalmakban virulhat, ez annyiban igaz, ha demokrácián ember és világ eltársadalmiasodását (Vergesellschaftung) értjük — azonban nem föltétlenül jelenti ezt a demokrácia. Mindenesetre a társadalom az (a jó társadalom és a tömegtársadalom egyaránt), ami a kultúrát fenyegeti.” Tehát: egyrészt a demokrácia ellensége a kultúrának, ha azonban nem azt értjük rajta, amit Arendt és jó néhány kollégája szemelláthatólag ért, akkor mégsem ellensége neki. Másrészt a társadalom mint olyan fenyegeti a kultúrát. Következtetés: a demokrácia akkor nem fenyegeti a kultúrát, ha nem társadalomban valósul meg. Az is igaz, hogy amennyiben nem volna társadalom, semmi sem veszélyeztetné a kultúrát: ami létre sem jön, azt nem lehet elpusztítani.

JORES ÉS A BETEGSÉGEK. Arthur Jores „Civilizáció és betegség” című előadásában sok szót ejtett a „civilizációs betegségek”-ről, amelyeket primitív kultúrákban nem ismernek. Szomorú dolog ez a civilizáció: igaz, hogy az emberek kétszer olyan hosszú ideig élnek, de többet kell betegeskedniük is. Viszont a hadifogságban vagy a fronton, ahol a szervezet minden erejét a megmaradásra összpontosítja, csökkennek a civilizációs megbetegedések. (A tüdőlövés vagy végelgyengülés nyilván nem civilizációs betegség, hanem az ember ős-természeti lényének tartozéka.) Igaz, hogy az átlagos életkor is csökken, de ez már nem orvosi probléma. Marcuse találóan jegyezte meg, hogy Jores az egyén egészségét tömegirtással akarja megvásárolni.

EGY MEGÜRÜLT FOGALOMRÓL. A kongresszus legproblematisabb előadását Walter Muschg bázei professzor tartotta. Irodalomtörténetileg jellemezte a különböző írótipusokat, az udvari költőtől a polgári korszak nemzeti költőjéig, majd felszólította az írókat arra, hogy ne térjenek vissza az anakronisztikussá vált udvari magatartáshoz — inkább a felvilágosodás és Schiller kritikusz szemléletét vállalják. Érdekesen fejtegette, hogy a hitleri uralom következtében elsikkadt vagy létre sem jött egy generáció, a nagyszerű indulású német expresszionizmust erőszakosan felszámolták, és ez megbontotta a német irodalom és irodalmi közvélemény fejlődésének folytonosságát. „A német irodalom elregedése az ifjúság egy részét az esztétikai nihilizmus karjaiba taszította.” Muschg előadása rendkívül pesszimista hangszerelésű; jövőbe vetett hitét végül is „Kafka, Musil, Bartók” és a XX. sz. többi nagy művészenek példája, és Európa eszméje adja vissza, „Európa eszméje, nem politikai, hanem szellemi értelemben”. Ezt az Európát Muschg szerint egyaránt halálosan veszélyezteteti Amerika és Kelet. E megállapítást már a vitában is sokan bírálták. Néhányan természetesen azért, mert egy kalap alá vette Amerikát és a Szovjetuniót. De Kesten és még Arendt is helyesen mutatta ki Muschg Európa-fogalmának ürességét. (Amerika lakosságát, kultúráját tekintve túlnyomórészt európai gyökerű — Oroszország Európa szerves része.) Arról azonban természetesen nem beszéltek, mi vezette Muschgot ehhez az üres fogalomhoz. Aki a társadalom jelenségeit kizárólag szellemtörténeti kategóriák segítségével akarja megérteni, annak konstruálni kell. Ha a megosztott világ, a megosztott Németországot és az atomháború réme általános rosszérzéssel tölti el, akkor egy egészen általános fogalom mentőövére vagy szalmaszálára van szüksége. József Attila is használta az európaiság fogalmát, Thomas Mann-nal kapcsolatban. Ez azonban a kor és a vers környezetében konkrét, antifasiszta fogalom volt.

OPTIMISSZIMUSZ ÉS PESSZIMISSZIMUSZ. Volt a kongresszusnak egy igen optimista előadója is, von Nell-Breuning atya. Elmondta, hogy a dualisztikus társadalom körül zajló viták (a kapitalizmust nevezte szerényen dualizmusnak) Marx-tól 1931-ig jogosultak voltak. Ekkor azonban XI. Pius „Quadragesimo Anno”-jával szellemi téren minden problémát megoldott. A gyakorlati problémák megoldására maga Nell-Breuning is tesz néhány javaslatot. Itt vannak például a sztrájkok. Ezek olyan „erőszakos segélyeszközök”, „amelyeket jogi rendszerünk területéről ki kellene rekeszteni”. Így aztán hamar tökéletessé válna a „dualizmus”. Hát nem elbűvölő ez a Breuning a maga zavartalan optimizmusával?

Végezetül hadd szóljunk néhány szót ellentétéről, az istentelen Wilhelm Herzogról is, aki a kongresszus legpesszimistább hozzászólója volt. Béketűréséből Marcuse-nak az az igazán nem komolyan gondolt félmondata hozta ki, amely szerint „nincs ok a kétségbeesésre”. Hogy-hogy — kiált fel Herzog megbotránkozva. „Csaknem minden valóban kiemelkedő művész, kutató, író, filozófus jóra való (rechtschaffene) pesszimista volt”, Buddhától és Salamontól („minden hiúság”) Camus-ig. Csak nem kötött Ludwig Marcuse kompromisszumot, csak nem lett „elvetemült optimista”? Így tépelődött Wilhelm Herzog élete hetvennegyedik évében a müncheni kultúrkritikai kongresszuson. Kívánjuk neki, hogy még sok-sok évig dajkálja megalkuvásmentes kétségbeesését.